

УДК 343.1:340.13:341.231.14(4)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.48>

БЕЗСТОРОННІСТЬ СУДУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Погорецький М.А.,
*доктор юридичних наук, професор,
проректор з науково-педагогічної роботи
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-0936-0929
e-mail: mykola.pohoretskyi@knu.ua*

Старенький О.С.,
*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінальної юстиції
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-4517-726X
e-mail: Xander20082@gmail.com*

Погорецький М.А., Старенький О.С. Безсторонність суду у кримінальному провадженні крізь призму практики Європейського суду з прав людини.

У статті досліджено зміст, юридичну природу та значення принципу (засади) безсторонності суду, який є важливою складовою права на справедливий судовий розгляд, гарантованого пунктом 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, з особливим акцентом на кримінальному процесуальному аспекті. Авторами здійснено докладний аналіз підходів Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) до тлумачення цього принципу, розкрито специфіку його застосування через призму суб'єктивного та об'єктивного критеріїв оцінки безсторонності суду. Особлива увага приділена аналізу релевантної прецедентної практики ЄСПЛ: авторами здійснено порівняння справ, у яких Суд констатував порушення безсторонності, із ситуаціями, де порушень не було встановлено, що дозволило виокремити типові фактори, які свідчать про упередженість суду, та визначити межі допустимості поведінки суддів з погляду Конвенції.

Крім того, автори детально розглянули національний аспект реалізації принципу безсторонності суду в Україні, зокрема шляхом аналізу правового регулювання та практичного застосування інституту відводу судді, передбаченого кримінальним процесуальним законодавством України. На основі аналізу постанов Верховного Суду продемонстровано рівень відповідності вітчизняної судової практики стандартам, виробленим у рішеннях ЄСПЛ, а також окреслено ключові проблеми, які виникають на практиці під час реалізації процесуальних гарантій безсторонності. У висновку статті авторами запропоновано конкретні рекомендації щодо вдосконалення законодавства і правозастосовної практики в Україні з метою більш ефективного забезпечення права на неупереджений суд у кримінальних провадженнях відповідно до міжнародних стандартів захисту прав людини.

У подальшому автори наголошують на важливості системного підходу до вдосконалення інституту безсторонності суду в Україні, зокрема щодо необхідності вдосконалення законодавчих ініціатив, що забезпечують максимальну прозорість і незалежність судових органів. Водночас, розвиваючи національну практику, слід враховувати досвід ЄСПЛ, що дозволить створити більш чітку та ефективну систему механізмів захисту від упередженості суддів у кримінальних справах. Подальше удосконалення механізмів правозастосування та розширення суддівської відповідальності можуть стати важливими кроками для посилення довіри громадян до судової системи України та підвищення її відповідності міжнародним стандартам прав людини.

Ключові слова: безсторонність суду, право на справедливий суд, верховенство права, кримінальний процес, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини, відвід судді, судова практика України, Верховний Суд.

Pohoretskyi M.A., Starenkyi O.S. Judicial impartiality in criminal proceedings through the lens of the case law of the European Court of Human Rights.

The article examines the content, legal nature, and significance of the principle of judicial impartiality, which is an essential component of the right to a fair trial guaranteed by Article 6 §1 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, with a particular focus on the criminal procedural aspect. The authors provide a detailed analysis of the approaches developed by the European Court of Human Rights (ECHR) regarding the interpretation of judicial impartiality, highlighting its specific application through the lens of subjective and objective criteria. Particular attention is paid to the relevant case law of the ECHR: the authors compare cases where the Court found a violation of judicial impartiality with those where no violations were established. This allowed identifying typical factors indicating judicial bias and clarifying the permissible limits of judges' behavior under the Convention.

Furthermore, the authors thoroughly examine the national aspect of implementing the principle of judicial impartiality in Ukraine, including the analysis of the legal framework and practical application of the institution of judicial disqualification provided by Ukrainian criminal procedural law. Based on an analysis of the Supreme Court's decisions, the article demonstrates the level of compliance of national judicial practice with standards developed by the ECHR and highlights key practical problems arising during the implementation of procedural guarantees of impartiality. In conclusion, the authors provide specific recommendations for improving legislation and judicial practice in Ukraine to ensure more effective safeguarding of the right to an impartial tribunal in criminal proceedings, consistent with international human rights standards. The authors further emphasize the importance of a systematic approach to improving the institution of judicial impartiality in Ukraine, in particular, the need to improve legislative initiatives that ensure maximum transparency and independence of judicial bodies. At the same time, developing national practice, the experience of the ECHR should be taken into account, which will allow creating a clearer and more effective system of mechanisms for protecting against bias of judges in criminal cases. Further improvement of law enforcement mechanisms and expansion of judicial responsibility can be important steps to strengthen citizens' trust in the judicial system of Ukraine and increase its compliance with international human rights standards.

Key words: judicial impartiality, right to a fair trial, rule of law, criminal procedure, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, European Court of Human Rights, judicial disqualification, judicial practice of Ukraine, Supreme Court.

Постановка проблеми. Стаття 55 Конституції України гарантує кожному право на захист своїх прав і свобод у судовому порядку. Згідно зі статтями 124 і 129 Основного Закону, правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, а судді при його здійсненні є незалежними та керуються принципом верховенства права і основними засадами судочинства. Водночас, реалізація цього фундаментального права значною мірою залежить від безсторонності суддів, що є неодмінною умовою довіри громадськості до правосуддя та ефективності захисту прав людини в Україні [1].

Згідно з пунктом 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція), кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [2]. Проте, попри закріплення цього принципу в національному законодавстві, зокрема у статтях 75–76 Кримінального процесуального кодексу України (КПК) [3], практика демонструє численні випадки, коли безсторонність суду викликає обґрунтовані сумніви.

Основними проблемами реалізації принципу безсторонності суду в українській судовій системі є неоднозначне тлумачення процесуальних підстав для відводу суддів, недостатньо ефективний механізм самовідводів суддів у разі наявності конфлікту інтересів чи особистої зацікавленості у справі, а також відсутність чітких критеріїв оцінки зовнішньої безсторонності, що відповідають стандартам Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Це створює ризики для виникнення ситуацій, які можуть викликати об'єктивно виправдані сумніви щодо неупередженості суддів у громадськості та учасників процесу.

З огляду на вищезазначене, актуальним є комплексний аналіз практики ЄСПЛ щодо застосування принципу безсторонності суду у кримінальних провадженнях, а також критична оцінка на-

ціонального законодавства і судової практики з метою внесення обґрунтованих пропозицій щодо удосконалення як нормативного регулювання, так і правозастосовної діяльності судів в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання безсторонності суду в контексті кримінального процесу та практики ЄСПЛ досліджували такі вітчизняні автори: Банчук О.А., Буроменський М.В., Грошевий Ю.М., Капліна О.В., Маляренко В.Т., Костюченко О.Ю., Нор В.Т. Молдован А.В., Туманянц А.Р., Шевчук С.В., Шило О.Г., Яновська О.Г. та ін., а також зарубіжні дослідники: Mowbray A. (поглиблений аналіз практики ЄСПЛ щодо гарантій незалежності та безсторонності суду), Trechsel S. (аналіз практики Європейського суду з прав людини щодо impartiality of judges), Jackson J.D., Summers S.J. (розгляд проблематики impartiality в кримінальному судочинстві у міжнародному аспекті), Leigh L.H., Harris D.J., O'Boyle M. (аналіз стандартів impartiality суддів у практиці ЄСПЛ) та ін. Зазначені автори у своїх працях приділяли значну увагу проблематиці реалізації принципу (засади) безсторонності суду, зокрема в аспекті його практичного застосування та гарантій забезпечення у судових процесах.

Наукові праці цих дослідників є основою для теоретичного та практичного осмислення механізмів забезпечення безсторонності суду в системі кримінального процесу України. Їхні дослідження охоплюють широкий спектр питань, зокрема правові критерії оцінки упередженості суддів, процесуальні особливості відводів і самовідводів, аналіз міжнародних стандартів справедливого суду, проблеми судового контролю за дотриманням безсторонності, а також практичні рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства та правозастосовної практики.

Окремі питання засади безсторонності суду в контексті його впливу на доступ до правосуддя, права на справедливий суд, відкритість та прозорість судової системи, повноважень Верховного Суду як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції досліджувалися також і в наших авторських роботах попередніх років [4–8].

Водночас низка проблемних питань безсторонності суду у кримінальному провадженні крізь призму практики ЄСПЛ є недостатньо дослідженою.

Метою статті є дослідження проблемних питань безсторонності суду у кримінальному провадженні крізь призму практики ЄСПЛ та внесення пропозицій щодо їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Для здійснення комплексного аналізу проблемних питань безсторонності суду у кримінальному провадженні крізь призму практики ЄСПЛ, вважаємо доцільним досліджуваний матеріал структурувати за такими напрямками: i) загальна характеристика безсторонності суду у контексті пункту 1 статті 6 Конвенції; ii) огляд і аналіз релевантної практики Європейського суду з прав людини; iii) національний підхід до реалізації принципу безсторонності суду.

У межах першого блоку нашого дослідження розкриємо загальну оцінку питання безсторонності суду у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції. Принцип безсторонності суду є невід'ємною складовою права на справедливий суд, гарантованого пунктом 1 статті 6 Конвенції. ЄСПЛ зауважує, що «безсторонність», як правило, означає відсутність упередженості або необ'єктивності, а її існування або відсутність можуть встановлюватися різними шляхами. Відповідно до усталеної практики ЄСПЛ існування безсторонності у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції має бути встановлено згідно з: i) суб'єктивним критерієм, при якому мають ураховуватися особисті переконання та поведінка конкретного судді (тобто немає бути особистої упередженості чи ворожості щодо сторін); ii) об'єктивним критерієм, тобто шляхом встановлення того, чи забезпечував сам суд (та, серед інших аспектів, його склад) достатні гарантії для того, щоб виключити будь-який обґрунтований сумнів у його безсторонності [9].

Щодо суб'єктивного критерію, то особиста неупередженість судді має презюмуватися, доки не буде доведено протилежне.

Стосовно об'єктивного критерію, крім поведінки судді слід визначити, чи існують переконливі факти, які можуть викликати сумніви щодо його або її безсторонності. Це означає, що при вирішенні того, чи є у відповідній справі обґрунтована причина побоюватися, що конкретний суддя або орган, який засідає у якості суду, є небезстороннім, позиція заінтересованої особи є важливою, але не вирішальною. Вирішальним є те, чи можна вважати таке побоювання об'єктивно обґрунтованим. Об'єктивний критерій в основному стосується ієрархічних чи інших зв'язків між суддею та іншими учасниками провадження. У зв'язку з цим навіть зовнішні прояви мають певну важливість, або іншими словами, «правосуддя має не лише здійснюватися, має бути видно, що воно здійснюється». Адже йдеться про довіру, яку в демократичному суспільстві суди повинні

вселяти у громадськість. Тому кожен суддя, в неупередженості якого є правомірні сумніви, має заявити самовідвід.

Така подвійна оцінка є важливою не лише для забезпечення справедливості в окремому провадженні, а й для підтримання довіри громадськості до судової системи як цілісного інституту. Саме тому ЄСПЛ у своїй практиці демонструє обережний, але принциповий підхід до аналізу будь-яких проявів можливої упередженості з боку суддів.

З огляду на це, далі проведемо огляд і аналіз релевантної практики ЄСПЛ, в якій конкретизуються підходи до тлумачення суб'єктивного та об'єктивного критеріїв безсторонності. ЄСПЛ у своїх рішеннях неодноразово наголошував на важливості збереження зовнішнього враження неупередженості, навіть за відсутності доказів фактичної упередженості, що особливо важливо в умовах зростаючої ролі суду в забезпеченні балансу між державним інтересом і правами особи.

Одним із перших фундаментальних рішень ЄСПЛ щодо забезпечення безсторонності суду у кримінальному аспекті є рішення ЄСПЛ у справі «Piersack v. Belgium», де визначено два критерії безсторонності суду – суб'єктивний і об'єктивний. У цій справі заявник стверджував, що голова суду присяжних, який визнав його винним в подвійному вбивстві та засудив до тюремного ув'язнення, брав участь в його справі під час досудового розслідування як заступник прокурора. Він скаржився на те, що його справу не розглянув незалежний та неупереджений судовий орган.

ЄСПЛ постановив, що мало місце порушення пункту 1 статті 6 Конвенції, встановивши, що неупередженість судового органу, який розглядав справу про обвинувачення заявника, була сумнівною. ЄСПЛ зазначив, що неупередженість зазвичай це відсутність упереджень або необ'єктивності, існування або відсутності яких можна перевірити за допомогою різних способів відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції. У цьому контексті можна встановити різницю між суб'єктивним підходом, який передбачає особисте переконання певного судді у цій справі, та об'єктивним підходом, який визначає, чи забезпечив суд гарантії, достатні для виключення будь-яких законних сумнівів. Суд наголосив, що з метою забезпечення довіри громадськості до судової системи, слід враховувати питання внутрішньої організації суду. А тому, виправданими є побоювання громадськості у відсутності достатніх гарантій неупередженості суду, у випадку, коли особа, яка обіймала посаду в органах прокуратури та розглядала відповідні питання у межах своїх повноважень, згодом засідала в одній і тій же справі як суддя. Наведене мало місце у цій справі [9].

Дещо подібна правова позиція висловлена ЄСПЛ у справі «De Cubber v. Belgium», яка стосувалася того, що участь судді у тій самій справі як слідчого до початку судового розгляду порушує вимогу безсторонності [10].

У продовження розвитку зазначеної проблематики, у рішенні ЄСПЛ у справі «Kургіанов v. Сургу» (2005) Суд констатував порушення принципу безсторонності вже у зв'язку з конфліктом між суддею та обвинуваченим, що виявився у риториці судового рішення. Так у вказаній справі ЄСПЛ зазначає, що судді у своєму рішенні про визнання заявника винним постановили, що заявник їх «тяжко образив» як «людей». Вже саме це речення засвідчує, що судді почувались особисто ображеними висловлюваннями і поведінкою заявника, і вказує на особисту упередженість з їхнього боку. Окрім того, емоційні фрази, вжиті суддями в усьому тексті рішення, віддзеркалюють почуття обурення і шокваності, дуже далекі від безстороннього підходу, якого слід очікувати від судових рішень [11].

Окрему увагу заслуговує фундаментальне рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі «Ilmseher v. Germany» (№ 10211/12 and № 27505/14, 04.12.2018), у якому Суд поглиблено проаналізував як суб'єктивний, так і об'єктивний критерії неупередженості у контексті провадження про ретроспективне превентивне ув'язнення. У вказаному рішенні йдеться про те, що заявника, визнано винним у тяжкому злочині – вбивстві жінки з ознаками сексуального насильства. Після відбуття основного покарання суд призначив йому ретроспективне превентивне ув'язнення, обґрунтовуючи це високим ризиком повторного вчинення тяжких злочинів. Заявник стверджував, що суддя Р., який ухвалював рішення про продовження ув'язнення, був особисто упередженим, зокрема, через висловлювання, зроблене ним під час приватної розмови з адвокатами. Суддя начебто застеріг адвокатку заявника бути обережною після звільнення підзахисного, зокрема зауважив, щоб вона була обережною після можливого звільнення підзахисного, натякаючи, що той міг би «подякувати» їй у непередбачуваний і потенційно небезпечний спосіб (вчинити сексуальне насильство).

На думку заявника, це висловлювання прямо свідчило про те, що суддя Р.: особисто вважав його небезпечним; виходив за межі судової ролі, висловлюючись неформально; дискредитував

його в очах адвоката, формуючи про нього образ людини, здатної вчинити повторний злочин. Заявник вважав, що така поведінка демонструє особисту упередженість судді та порушує принцип справедливого суду.

З позиції ЄСПЛ, це висловлювання стало центральним елементом скарги на упередженість, але не призвело до встановлення порушення статті 6 Конвенції, оскільки ЄСПЛ розмежовує людський фактор (непрофесійність) і юридичну упередженість, яка має бути підтверджена належними доказами.

Так, ЄСПЛ не заперечував, що висловлювання могло мати місце, визнав його «вкрай недоречним», наголосив, що судді повинні дотримуватися професійних стандартів навіть у приватному спілкуванні, особливо коли йдеться про оцінку підсудного. Водночас ЄСПЛ констатував, що: висловлювання було зроблено після ухвалення рішення, а не до чи під час процесуального розгляду; воно, швидше за все, відображало позицію суду в цілому, викладену вже в рішенні (про високий ризик рецидиву); не було доведено, що суддя мав особисту ворожість до заявника; при новому розгляді справи судді, включно з Р., аналізували нові докази, а тому немає підстав вважати, що суддя залишався упередженим.

ЄСПЛ проаналізував справу за двома критеріями неупередженості: i) суб'єктивний критерій – чи були докази особистої упередженості судді. Тут ЄСПЛ дійшов висновку, що навіть якщо висловлювання дійсно мало місце, воно було зроблене в контексті вже прийнятого рішення і не свідчило про особисту ворожість; ii) об'єктивний критерій – чи міг зовнішній спостерігач сумніватися в неупередженості суду. Повторна участь того самого судді у новому розгляді справи, після скасування попереднього рішення, не розцінювалась як підстава для сумніву в неупередженості. Справу було переглянуто на нових доказах і відповідно до нових юридичних стандартів. ЄСПЛ не виявив порушення пункту 1 статті 6 Конвенції. Хоча поведінка судді Р. могла бути непрофесійною, вона не досягла порогу особистої упередженості або об'єктивно виправданого сумніву в неупередженості. ЄСПЛ вважав, що навіть якщо припустити, що таке висловлювання було, воно саме по собі не доводить особистої упередженості судді (суб'єктивний критерій) та не викликає об'єктивно обґрунтованих сумнівів щодо неупередженості суду загалом (об'єктивний критерій) [12].

У контексті дослідження принципу безсторонності суду заслуговує на увагу ще одне рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі «Morice v. France» щодо захисту професійної свободи адвокатів як учасників правосуддя, які мають право на вільне висловлення позиції в інтересах своїх клієнтів. Вказане рішення підтверджує важливість об'єктивного підходу до оцінки неупередженості суду – не лише на підставі особистої упередженості, а й у разі наявності зовнішніх чинників, що можуть викликати сумніви в неупередженості з точки зору об'єктивного спостерігача.

Згадана справа стосується засудження французького адвоката Моріса за співучасть у наклепі на слідчих суддів у зв'язку з розслідуванням смерті судді Бернара Борреля. Офіційне розслідування встановило, що смерть стала наслідком самогубства, однак вдова судді не погодилася з цим висновком і призначила Моріса своїм представником. У ході слідства адвокат неодноразово ставив під сумнів неупередженість суддів М. та Л., що розслідували справу, та ініціював їх відсторонення, що було задоволено апеляційним судом.

Згодом адвокат Моріс, разом із колегою, направив міністру юстиції листа із заявами про «повну невідповідність поведінки слідчих суддів принципам неупередженості та справедливості». Наступного дня газета Le Monde опублікувала статтю з висловлюваннями, співзвучними з позицією адвокатів, після чого судді подали приватну кримінальну скаргу. Моріса було визнано винним у співучасті в наклепі та зобов'язано сплатити штраф і компенсацію.

У цій справі ЄСПЛ констатував порушення пункту 1 статті 6 Конвенції, оскільки в складі Касаційного суду перебував суддя, який раніше публічно висловив підтримку одному з суддів – скаржників у справі. Така обставина породжувала об'єктивно виправдані сумніви щодо неупередженості складу суду, внаслідок чого було порушено право заявника на справедливий суд.

Крім того, ЄСПЛ встановив порушення статті 10 Конвенції, оскільки засудження заявника становило непропорційне втручання у його право на свободу вираження поглядів. ЄСПЛ зазначив, що критика, спрямована на публічних службовців у контексті судового процесу, має розглядатися з урахуванням їхньої професійної ролі. Повідомлення адвоката про потенційну упередженість суддів, викладене у формі звернення до міністра юстиції, мало публічний інтерес і не виходило за межі припустимої критики в демократичному суспільстві [13].

Проведений аналіз рішень ЄСПЛ проти інших держав-учасниць Конвенції дозволив окреслити ключові підходи до тлумачення принципу безсторонності суду, зокрема через призму суб'єктивного та об'єктивного критеріїв. З метою повноти дослідження та з огляду на актуальність порушеного питання, слід звернутися до практики ЄСПЛ у справах проти України, що стосуються дотримання або порушення цього фундаментального процесуального принципу.

Насамперед звертаємо увагу на рішення ЄСПЛ у справі «Mironenko and Martenko v. Ukraine», яке є показовим прикладом встановлення порушення пункту 1 статті 6 Конвенції у зв'язку з відсутністю безсторонності суду.

За обставинами цієї справи заявників було обвинувачено у викраденні дитини та вимаганні. Справу розглядав суддя Дарницького районного суду м. Києва пан Б., який раніше вже висловився щодо можливої вини заявників у своїй ухвалі про повернення справи на додаткове розслідування. Попри клопотання про відвід судді, які ґрунтувались на його попередніх висновках, голова суду відмовив у їх задоволенні. Суддя Б. одноособово виніс вирок про визнання заявників винними. Апеляційний і касаційний суди не дали оцінки доводам про можливу упередженість.

ЄСПЛ зазначив, що, хоча особисту упередженість судді не було доведено, за об'єктивним критерієм були наявні обґрунтовані підстави сумніватися у безсторонності судді Б.. Зокрема, суддя у попередній ухвалі прямо зазначив, що вбачає в діях заявників ознаки вимагання. Це створювало враження, що він сформував позицію щодо їх вини ще до початку судового розгляду. Крім того, національні суди вищих інстанцій не надали жодної відповіді на скарги заявників із цього приводу. Європейський суд з прав людини дійшов висновку, що в цій справі було порушено пункт 1 статті 6 Конвенції у зв'язку з відсутністю безсторонності суду [14].

На відміну від вищенаведеного випадку, у наступному рішенні щодо України ЄСПЛ не вбачав підстав для констатації порушення пункт 1 статті 6 Конвенції у зв'язку з відсутністю безсторонності суду.

Так у справі «Tesylya v. Ukraine» заявник, засуджений до довічного позбавлення волі за умисне вбивство, скаржився на відсутність безсторонності з боку Верховного Суду України, який підтвердив його вирок. Основу скарги становило те, що двоє суддів (Р. і К.) брали участь у двох різних касаційних провадженнях у його справі: спочатку – при скасуванні вироку і направленні справи на новий розгляд (2009 р.), а згодом – при остаточному затвердженні вироку про довічне позбавлення волі (2011 р.).

Заявник вважав, що участь тих самих суддів у двох різних касаційних розглядах справи ставила під сумнів їхню неупередженість, оскільки суд уже висловився щодо м'якості первинного покарання.

У цій справі ЄСПЛ застосував об'єктивний критерій безсторонності, оскільки не було надано доказів особистої упередженості суддів. ЄСПЛ дійшов наступних висновків. Участь тих самих суддів у кількох касаційних засіданнях сама по собі не є підставою для сумнівів у неупередженості. У своєму першому рішенні Верховний Суд України лише вказав на серйозні процесуальні порушення та необґрунтованість вироку. Судді не були зобов'язані ухвалити суворіше покарання, і остаточний вирок не був прямим наслідком їх попередньої позиції. Заявник не скористався можливістю оскаржити склад суду на національному рівні, а всі процесуальні гарантії, передбачені національним законодавством, були дотримані. З огляду на наведене, ЄСПЛ визнав, що відсутні об'єктивно обґрунтовані підстави сумніватися в безсторонності Верховного Суду України, і тому не було порушення пункту 1 статті 6 Конвенції [15].

Розглянута практика свідчить про те, що ЄСПЛ застосовує послідовний, але контекстуальний підхід до оцінки безсторонності суду. Вирішальне значення має не лише характер участі судді в попередньому провадженні, але й спосіб реагування національних судів на заявлені сумніви, наявність зовнішніх ознак упередженості, процесуальні гарантії та поведінка сторін. Ці справи демонструють важливість інституційної чутливості до зовнішнього враження справедливості, яка має забезпечуватись не лише формально, а й у сприйнятті об'єктивного спостерігача.

Практика ЄСПЛ щодо забезпечення безсторонності суду є фундаментальною для формування стандартів справедливого судового розгляду і не обмежується лише наведеними у статті рішеннями, а включає широкую та розгалужену систему прецедентів, що постійно розвивається (*див.* також інші рішення у References).

З огляду на викладену практику ЄСПЛ, особливого значення набуває оцінка того, як національна правова система, зокрема в Україні, забезпечує реалізацію принципу безсторонності суду.

Принцип безсторонності суду закріплений у Законі України «Про судоустрій і статус суддів» (далі – Закону) у кількох статтях. Судова влада в Україні відповідно до конституційних засад поділу влади здійснюється незалежними та безсторонніми судами, утвореними законом. Відповідно до ст. 1 Закону [16, с. 8–12]. Це положення встановлює, що безсторонність є фундаментальною характеристикою судової влади в Україні.

Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою дискредитації суду або впливу на безсторонність суду, заклики до невиконання судових рішень забороняються і мають наслідком відповідальність, установлену законом (ст. 6) [16, с. 26–30]. Ця стаття Закону прямо забороняє будь-які дії, що можуть вплинути на безсторонність суду, підкреслюючи важливість захисту цього принципу (засади).

Кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом (ст. 6) [16, с. 35–37]. Це положення гарантує кожному право на розгляд справи безстороннім судом, що є ключовим елементом справедливого судочинства.

Суддя зобов'язаний: 1) справедливо, безсторонньо та своєчасно розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства (ст. 56) [16, с. 211–229]. Ця стаття покладає на суддю обов'язок діяти безсторонньо при розгляді та вирішенні справ, що є важливою гарантією об'єктивності судового процесу.

Таким чином, принцип безсторонності суду в Україні закріплений у кількох статтях Закону України «Про судоустрій і статус суддів», що підкреслює його фундаментальне значення для забезпечення справедливого судочинства.

Одним із ключових й дієвих інструментів гарантування цього принципу (засади) є інститут відводу судді, закріплений у статтях 75-76 КПК України. Інститут відводу судді прямо пов'язаний із гарантіями справедливого суду та має бути ефективним як на рівні нормативного регулювання, так і в реальній судовій практиці.

Законодавець визначає низку підстав, за яких суддя не може брати участі у кримінальному провадженні, зокрема у разі: наявності особистої зацікавленості; попередньої участі у тій самій справі на іншій процесуальній стадії; родинних зв'язків з учасниками провадження; інших обставин, які викликають сумнів у неупередженості.

Окремо передбачено заборону повторної участі судді в тому самому кримінальному провадженні після скасування рішень або зміни процесуального статусу, що відповідає стандартам об'єктивної неупередженості, сформованим у практиці ЄСПЛ.

Крім того, суддя має заявити самовідвід, якщо у нього відсутня змога винести об'єктивне рішення або якщо в очах стороннього спостерігача можуть виникнути обґрунтовані сумніви у його неупередженості. Це положення гармонізується з об'єктивним критерієм безсторонності, що послідовно застосовується ЄСПЛ.

Отже, українське процесуальне законодавство містить належну нормативну основу для забезпечення неупередженості суду, а аналіз її застосування на практиці свідчить про послідовне тлумачення положень статей 75-76 КПК України в інтересах захисту принципу безсторонності суду.

Для прикладу, у постанові Верховного Суду від 11.08.2022 у справі № 708/638/19 Верховний Суд дійшов висновку про недопустимість повторної участі судді, який на стадії досудового розслідування розглядав скаргу у межах цього ж кримінального провадження, а згодом увійшов до складу суду апеляційної інстанції. Суд підкреслив, що стаття 76 КПК містить імперативну норму, яка не допускає гнучкого тлумачення: будь-яка попередня участь у справі виключає повторну участь, незалежно від характеру ухвалених рішень [17].

Аналогічну позицію Верховний Суд зайняв у постанові від 17.09.2019 у справі № 277/599/15-к, вказавши, що розгляд клопотання про відвід головуєчого судді особою, яка сама була відведена раніше, порушує процесуальні гарантії неупередженості. Такий склад суду визнається незаконним, а винесене рішення – таким, що підлягає скасуванню [18].

Верховний Суд застосовує суб'єктивний і об'єктивний критерії оцінки упередженості судді, подібно до практики ЄСПЛ. У своїх рішеннях він наголошує, що презумпція неупередженості судді є діючою, поки не буде доведено протилежне, і що суб'єктивне невдоволення сторони процесуальними діями суду не може слугувати самостійною підставою для відводу без конкретних і об'єктивних даних.

Верховний Суд також акцентує на необхідності дотримання процедури подання та розгляду заяви про відвід. Відповідно до частини 4 статті 81 КПК України, повторне подання клопотань про відвід із тих самих підстав розглядається як зловживання процесуальними правами, і суд може залишити таку заяву без розгляду. У своїх рішеннях Верховний Суд підкреслює важливість забезпечення балансу між правом на неупереджений суд і необхідністю запобігати затягуванню судового процесу шляхом подання безпідставних клопотань про відвід.

Висновки. Підсумовую викладене, зазначимо низку проблем, які наразі існують в Україні у забезпеченні безсторонності суду під час кримінального провадження. По-перше, недосконалість нормативного регулювання: чинні процесуальні норми не завжди достатньо чітко гарантують неупередженість суддів, зокрема, відсутні детальні критерії оцінки можливої упередженості чи конфлікту інтересів. По-друге, процесуальні та інституційні недоліки: на практиці виникають ситуації, коли суддя може несвідомо сформувати упереджене ставлення (наприклад, беручи участь у різних стадіях того самого провадження або отримуючи від сторонніх осіб інформацію про обставини справи поза судом). По-третє, відзначається недостатня ефективність механізму відводу судді: сторони часто стикаються з труднощами доведення упередженості, а процедура самовідводу не завжди своєчасно застосовується на практиці. Сукупність цих проблем створює ризики порушення принципу безсторонності, підриваючи довіру громадськості до судової системи.

Практика Верховного Суду демонструє чітке та принципове дотримання стандартів неупередженості суду, що гармонізується з підходами ЄСПЛ. Судді, які підлягають відводу за формальними чи фактичними підставами, не можуть брати участі в провадженні, а порушення цих вимог тягне скасування судових рішень як ухвалених незаконним складом суду. Водночас суди захищають себе від необґрунтованих спроб вплинути на розгляд справи через зловживання правом на відвід, підтримуючи баланс між правами учасників і ефективністю правосуддя.

Забезпечення безсторонності суду є ключовим компонентом права на справедливий судовий розгляд, передбаченого пунктом 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. ЄСПЛ виробив чіткі критерії оцінки безсторонності суду, які поділяються на суб'єктивний (внутрішнє переконання судді) та об'єктивний (зовнішні обставини) критерії. За суб'єктивним критерієм презюмується, що особиста неупередженість судді існує, доки не доведено протилежного hudoc.echr.coe.int. За об'єктивним – навіть видимість упередженості може призвести до порушення: вирішальним є, чи наявні факти, що викликають у стороннього спостерігача обґрунтований сумнів у безсторонності суду hudoc.echr.coe.int. У своїй практиці ЄСПЛ неодноразово констатував порушення статті 6 §1 Конвенції через відсутність безсторонності. Наприклад, у справі «Piersack проти Бельгії» суддя, що раніше очолював відділ прокуратури, брав участь у розгляді справи підсудного – це було визнано несумісним з принципом безсторонності (об'єктивний критерій) hudoc.echr.coe.int. У справі «De Cubber проти Бельгії» порушення підтверджено через те, що суддя виконував функції слідчого судді на досудовому етапі того ж провадження hudoc.echr.coe.int. В українському контексті показовою є справа «Олександр Волков проти України»: ЄСПЛ встановив відсутність безсторонності дисциплінарного органу, оскільки до його складу входили особи, які раніше ініціювали та вели провадження проти судді Волкова hudoc.echr.coe.int. Ці приклади підкреслюють вимогу: суд має бути не лише неупередженим суб'єктивно, але й виглядати неупередженим назовні, аби зберегти довіру суспільства до правосуддя.

Для подолання виявлених проблем пропонуємо комплексні заходи для гарантування реальної безсторонності суду. На *нормативному рівні* рекомендуємо удосконалити кримінальне процесуальне законодавство: чітко закріпити принцип безсторонності суду та розширити перелік обставин для відводу судді (враховуючи стандарти ЄСПЛ щодо навіть видимості конфлікту). Пропонується внести зміни, що унеможливають участь одного судді в різних ролях у межах однієї справи, та деталізувати критерії, за якими оцінюється упередженість (наприклад, попередні процесуальні рішення судді у справі, особисті чи професійні зв'язки з учасниками тощо). На *рівні правозастосування* наголошується на необхідності змінити підходи судової практики: суди повинні більш уважно ставитися до заяв про відвід, мотивувати рішення з урахуванням прецедентів ЄСПЛ та, за найменшого обґрунтованого сумніву в неупередженості, передавати справу іншому судді. Важливливими є інституційні гарантії: впровадження прозорої автоматизованої системи розподілу справ, підвищення рівня підготовки суддів (зокрема навчання стандартам справедливого суду ЄСПЛ) та забезпечення реальної незалежності судової влади від зовнішнього тиску. Ре-

алізація таких кроків, на нашу думку, сприятиме усуненню виявлених недоліків та забезпеченню високих стандартів безсторонності суду у вітчизняному кримінальному судочинстві.

Отже, забезпечення безсторонності суду є не формальним процесуальним обов'язком, а сутнісною гарантією справедливого кримінального провадження, що потребує постійної уваги як на законодавчому, так і на практичному рівні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 04.03.2025).
2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року. URL: https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf (дата звернення: 04.03.2025).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 04.03.2025).
4. Погорецький М.А. Доступ до правосуддя у практиці Європейського суду з прав людини. *Організація роботи та адміністрування в господарських судах України*: матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 23-34 квітня). Харків. 2013. С. 123–129.
5. Погорецький М.А., Гриценко І.С. Право на справедливий суд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. № 91. С. 4–7.
6. Погорецький М.А., Яновська О.Г. Відкритість та прозорість судової системи: проблеми реалізації міжнародних стандартів в Україні. *Право і громадське суспільство*. 2013. № 3: URL: <http://lcslaw.knu.ua/2013-2.pdf> (дата звернення: 04.03.2025).
7. Погорецький М.А., Яновська О.Г. Актуальні питання застосування міжнародних стандартів відкритості судової системи в Україні. *Слово національної школи суддів України*. 2014. № 2 (7). С. 39–48.
8. Погорецький М., Костюченко О. Місце та повноваження Верховного Суду України як найвищого судового органу в системі судів загальної юрисдикції. *Право України*. 2012. № 12. С. 35–41.
9. Рішення ЄСПЛ у справі *Piersack v. Belgium*, 1 жовтня 1982 року, заява № 8692/79. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57557> (дата звернення: 04.03.2025).
10. Рішення ЄСПЛ у справі *De Cubber v. Belgium*, 26 жовтня 1984 року, заява № 9186/80. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57566> (дата звернення: 04.03.2025).
11. Рішення ЄСПЛ у справі *Kyprianou v. Cyprus*, 15 грудня 2005 року, заява № 73797/01. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-71865> (дата звернення: 04.03.2025).
12. Рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі *Ilmseher v. Germany*, 4 грудня 2018 року, заяви №№ 10211/12 та 27505/14. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-186180> (дата звернення: 04.03.2025).
13. Рішення Великої Палати ЄСПЛ у справі *Morice v. France*, 23 квітня 2015 року, заява № 29369/10. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-154265> (дата звернення: 04.03.2025).
14. Рішення ЄСПЛ у справі *Mironenko and Martenko v. Ukraine*, 10 грудня 2009 року, заява № 4785/02. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-96033> (дата звернення: 04.03.2025).
15. Рішення ЄСПЛ у справі *Teslya v. Ukraine*, 8 жовтня 2020 року, заява № 52095/11. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-204816> (дата звернення: 04.03.2025).
16. Закон України «Про судоустрій і статус суддів». Науково-практичний коментар / *Погорецький М.А., Хотинська-Нор О.З., Яновська О.Г.* та ін.: за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. М.А. Погорецького, д-ра юрид. наук, доц. О.З. Хотинської-Нор та д-ра юрид. наук, проф. О.Г. Яновської. Київ: Алерта, 2019. 668 с.
17. Постанова Верховного Суду від 11.08.2022 у справі № 708/638/19. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105774931> (дата звернення: 04.03.2025).
18. Постанова Верховного Суду від 17.09.2019 у справі № 277/599/15-к. Єдиний державний реєстр судових рішень URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/84481833> (дата звернення: 04.03.2025).